

Т. М. Бабару (Семесько)
*Київський національний університет
театру, кіно та телебачення
імені І.К. Карпенка-Карого*

**АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ СИНАЙСЬКОГО МОНАСТІРЯ
СВ. КАТЕРИНИ У ЄГИПТІ ЯК ДЖЕРЕЛО
З ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ
(ЗА НАСЛІДКАМИ АРХЕОГРАФІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 1997 Р.)**

Нині діючий Синайський монастир св. Катерини знаходиться у центрі Синайського півострова. За легендою на найвищій на Синаї скелі були знайдені мощі св. Катерини і перенесені до монастиря Преображення. За різними відомостями він існує від третього століття, коли неофіти оселялися невеликими групами навколо скелі Хориф – біля “Неопалимої Купини”, в оазисі Фаран та в інших містах Південного Синаю¹. Починаючи від XI ст. монастир Преображення стає відомим, як Синайський монастир св. Катерини (далі – СМК).

Вивчення історії СМК є актуальним для історії церкви в Україні, оскільки греки, які жили в Києві, особливо у період панування Оттоманської Порти, тривалий час намагалися отримати юридично рівні із ніжинськими греками права, але зустрічали невдоволення серед київських міщан. Однією зі спроб забезпечити собі привілейоване положення у Києві було заснування грецької церкви, підпорядкованої СМК, а згодом надання їй статусу монастиря, який є метохі (τό μετόχι[ον] – монастирське подвор’є) від СМК². Якщо брати до уваги докази Л. Похилевича, то грецький монастир у Києві був заснований близько 1738 р. спочатку як парафіяльна церква для греків, які приїздили до міста³. У праці М.І. Петрова “Греческий Екатерининский монастырь в Киеве”⁴ наводяться фрагменти із різних джерел та посилання на документи, які свідчать про те, що безпосереднім засновником грецького монастиря у м. Києві був синайський чернець Євгеній, підтриманий київськими міщанами-греками та Рафаїлом Заборовським. Чернець Євгеній у 1736 р. при-

був із Синаї до Києва уповноваженим Синайського архімандрита Кирила саме для вирішення питання про утворення у Києві грецького монастиря за прикладом Ніжинського та Московського св. Миколи грецьких чоловічих монастирів. Документальна спадщина київських греків (книжно-рукописна та, певною мірою, архівні документи, що нині зберігаються в різних київських сховищах) вивчається київським дослідником Є.К. Чернухіним⁵.

Відомості ж про архів патронуючого СМК майже не зустрічаються в науковій літературі. Останні археографічні експедиції до СМК здійснювалися вченими в XIX ст. Серед них були такі російські дослідники, як єпископ Порфирій (Успенський), архімандрит та настоятель Російської духовної місії в Єрусалимі Антонін Капустін, професор Кондаков. Необхідність перевірки наявних та пошук нових документів, які стосуються історії синайських метох на території колишньої Російської імперії, зокрема й на території сучасної України, і стали головною причиною для проведення досліджень в архіві СМК в Єгипті. Дозвіл на проведення пошуково-дослідницької роботи, яка здійснювалася протягом 26.04 – 22.05.1997 р. автором цієї статті, дали Рада ченців СМК та архієпископ Синайський Доміанос. У зазначений період посаду наглядача за бібліотеками та архівом обіймав ієромонах Симеон, який люб'язно допоміг у пошуках документів, пов'язаних з історією України.

Дослідницька робота з архівом СМК ускладнювалася, перш за все, тим, що архів не є упорядкованим, не має пошукового апарату та будь-якого поділу на фонди, описи, справи. Донедавна (приблизно до 1995 р.) архів був “переукомплектований” одним із ченців. Документи, які протягом тривалого часу зберігалися в окремому приміщенні просто в стосах, було розподілено на “нові” (приблизно XVIII–XX ст., у папках, із зазначенням географічної або мовної приналежності) та на “старі” (до XVIII ст., у конвертах, із зазначенням подекуди теми та мови документа).

Документи грецькою мовою є частково упорядкованими: вони зберігаються у папках та конвертах і розподілені за тематично-хронологічним принципом. Документи іншими мовами майже не систематизовані, що пояснюється тим, що в СМК нині, очевидно, немає знавців іноземних мов.

Документи, що стосуються метохі у Києві, зберігаються в “російськомовному” фонді. Нами були проаналізовані дві папки, означені як “Російська № 1” та “Російська № 2”. Це лише частина ве-

личезного архіву, яку ми змогли опрацювати під час експедиції. В ній відсутній будь-який тематичний поділ, із супроводжувальних документів є лише аркуш паперу, на якому вказано хронологічні межі та мову документів.

Власне архів СМК має щонайменше два архіви: “старий” – на Синайському півострові, у монастирі Св. Катерини, та “новий” – в Каїрі, у метосі від Синайського монастиря. Щодо каїрського монастирського архіву, то це папки, наповнені документами, які зберігаються в окремій кімнаті під контролем архієпископа СМК Доміана.

У папці “Російська № 1” (далі – Папка № 1), яка нині є об’єктом дослідження нашої статті, зберігаються документи іспанською та італійською мовами від 1670 р., російськомовні – від 1732 р. до 1915 р. (найдавнішим серед останніх є “Опис майна Київського Синайського монастиря св. Катерини”, датований 1 січня 1732 р.).

Для обліку документів Папки № 1 застосовувалися фоліація, пагінація та подокументна нумерація. Головною причиною наявності багатоваріантності при здійсненні нумерації та неправильного поділу на окремі, незалежні один від одного матеріали слід вважати незнання мови документа. Іноді під номером одного документа зберігається декілька, або навпаки – декілька порядкових номерів фізично відповідають одному документу тощо. Так, документ № 1 – “Опис майна Київського Синайського монастиря св. Катерини” – пронумерований за аркушами як документи № 1–10. Прикладом подокументної нумерації у Папці № 1 є документ № 11 – “Лист-привітання Архієпископа Синая і божого дому Гори Синай і Райфо Кирила до Православних християн” (який є фактично другим за порядком документом після “Опису майна”). За таким самим принципом нумерація здійснюється від документа № 11 до № 37 (“Книга”).

Під час нумерації припускалися похибки й суб’єктивного характеру, зокрема, є пропуски номерів, після виявлення чого додавалися літерні номери. У № 65 “Контракт” підшито чотири контракти; № 27 та 28 – це один “Лист до ченців монастиря” та ін.

Проведення аналізу змісту документів у порівнянні із системою нумерації, паперу, чорнила, засобів письма та інших зовнішніх ознак дозволило уточнити кількість документів у Папці № 1: їх – 77 та ще один літерний, на відміну від вказаних на обкладинці 86-ти.

Документи зберігаються у порядку за системою їх фізичного накопичення у даній папці, про що свідчить зворотна хронологічна послідовність та зворотна нумерація документів. Це висвіт-

лює те, що архівні документи не систематизувалися і науково не опрацьовувалися, а лише формально переглядалися та рахувалися.

На жаль, не завжди можна встановити авторство документів та дату їхнього написання, оскільки на документах вони не проставлені.

За видовою ознакою документи поділяються на листи, контракти, повідомлення, записки, відношення, доповідні, звіти, донесення тощо.

Найбільш репрезентативною групою є приватне листування. В листах приватного характеру, як правило, містилося прохання про спомин певних осіб за “здравіє” або за “упокой”, інколи засвідчувалося, що на користь СМК переказувалися відповідні кошти.

Офіційна документація представлена донесеннями, рекомендаціями, зверненнями та повідомленнями, через які розкривається статус СМК, регулювання внутрішнього життя, економічні питання, зокрема, фінанси та майно, стосунки із світською та духовною владою, іншими методами тощо.

Прикладом офіційних повідомлень може бути документ № 61 “Про вручення 27 вересня 1858 року ордена Олександра Невського архієпископу Синайського монастиря”. При цьому слід зауважити, що документ № 13 є чернеткою листа-відповіді імператору з подякою за вручення нагороди. Документ № 41 – це “Паспорт” на орден, який було вручено у 1733 р., та текст привітання з нагоди вручення.

Стосунки з іншими монастирями розкриваються у документах, складених румунською мовою. Так, наприклад, у них висвітлювалася діяльність Грецького Синайського монастиря у Галаці (листи-звернення, записки, донесення, доручення, контракти – № 45 (1861 р.), № 69–71 (1862 р.), № 75 (1862 р.), № 84 (1860 р.). Майново-грошові питання представлені у контрактах, які у Папці № 1 містяться за № 63, 65, 66, 84 (1858–1863 рр.), квитанціях про сплату коштів згідно з попередньо укладеним контрактом – № 76–81 (1860 р.). Важливим є документ № 82, який свідчить про те, що архімандритом Синайського монастиря св. Катерини у Румунії був Кирило.

Серед фінансових документів винятково інформативним є документ № 73 “Прохання до високопревосходительства стосовно відсотків з суми, що була внесена на збереження в казну 1845 р., 19 січня”. З документа стає ясно, що капітал у 30 тис. крб. сріблом 19 січня 1845 р. на прохання автора був внесений в казну, і білет (на час написання листа) зберігався в Азіатському Департаменті на вкладі монастиря Св. Катерини, що на Синайському півострові. Відсотки від суми передавалися автором документа у Азіатський

Департамент через імператорську місію з 1846 до 1854 рр. Від 19 січня 1854 р. виплати відсотків з внесеної суми припинилися, – саме з цієї причини і було написано документ № 73, який дає можливість визначити відсоткові ставки за різні роки.

Економічну звітність репрезентують документи Київського Синайського монастиря св. Катерини, наприклад, документ № 29 – “Звіт” від 12 липня 1854 р., у якому розписуються витрачені грошові суми (на будівництво та огорожу монастирських володінь безпосередньо біля самого монастиря та на його дачах); пояснюються причини “нерачителности” архімандрита Хрисанфа, зокрема описуються економічні умови, які склалися перед його приходом, та грошова сума, що лишилася на рахунку Київського Синайського монастиря св. Катерини; доповідається про будівельні роботи і кошти, витрачені на них архімандритом.

Значний інтерес становить листування між духовенством СМК та київським духовенством. Зокрема, слід вказати два листи митрополита київського Рафаїла Заборовського до архієпископа Синайського. У документі № 40 (“Лист митрополита Київського Рафаїла до архієпископа Синайської Гори” від 15 березня 1745 р.) митрополит повідомляє архієпископа про те, що до Правительствующого Синоду відіслано прохання про надання грецькій церкві у м. Києві статусу монастиря із зазначенням власного ставлення до цього митрополита. У документі № 39 “Лист від митрополита Київського Рафаїла до архієпископа Синайської гори” йдеться про кошти, надіслані на ім’я митрополита Київського від архієпископа Синайського (побіжно згадується ігумен Євгеній, який старанно веде будівництво церкви).

Листування між духовними особами з російських монастирів та СМК репрезентоване у документі № 31 – “Лист до ігумені Олімпіади”, яка відвідувала СМК.

Окремий комплекс складають листи до СМК та записки від мирян та осіб, які колись були у СМК на прощі. Як правило, зміст цих листів зводився до прохання помолитися за “здравіє” та “упокой” знайомих чи близьких. У випадках, коли лист писався напередодні свята, паралельно з проханням надсилалося поздоровлення. Документ № 24 “Лист від Марії Михайлівни Кузьміної” від 10 вересня 1891 р. є саме таким листом, де авторка просить помянути “за упокой” її чоловіка, та “за здравіє” її саму.

Знання деякими ченцями СМК російської мови обумовлювало

ту обставину, що інколи дописувачі свої листи надсилали на адресу СМК, але з позначкою на ім'я конкретних ченців. Прикладом таких листів можуть бути документи № 43 та 30 – “Лист отцю Григорію ризничому”.

Листи приватних осіб потрапили у сховище, безумовно, за певними критеріями оцінки їхньої цінності за тогочасними мірками. У більшості своїй збереглися листи постійних дописувачів та осіб, які відвідали СМК або переказували кошти (від 25 до 1 крб.) (листи № 35, 33, 16).

Окремий комплекс складають документи про формування бібліотеки СМК, які свідчать про джерела надходжень до російського фонду “старої” монастирської бібліотеки, зокрема про приватні дари російських книг. Література надсилалась як безпосередньо на ім'я архієпископа СМК для приватного користування, так і на користь монастирської бібліотеки. У супроводжуючому листі автор інколи подавав біографічну інформацію про себе, пояснював причини надсилання тієї чи іншої книги, просив висловити думку з приводу надісланих книг. Особливо інтенсивно відбувалося формування російського фонду “старої” монастирської бібліотеки у період правління патріарха Константина (? – 1858 р.). Виходячи з того, що патріарх власноручно здійснював листування та читав роботи російських авторів в оригіналі, можна стверджувати те, що він добре володів російською мовою. Про це свідчать документ № 60 – анонімний лист до патріарха Константина про надсилання деяких книжок, а також листи № 62 від 6 лютого 1858 р. та № 51 від 31 липня 1845 р. про дари російських книг. Документ № 50 – “Копія з відношення на бланку” засвідчує те, що при приватному листуванні та при переправленні приватних бандеролей використовувалися державні “шляхи”. Так, відношенням на бланку Міністерства іноземних справ від 9 лютого 1845 р. повідомляється про те, що книжка під назвою “Описание Константинополя” отримана.

У Папці № 1 зберігаються документи, які опосередковано містять біографічні дані стосовно ченців СМК. Так, документ № 57 – “Список з відношення” Св. Синоду від Преосвященного Філарета, митрополита Київського, від 23 серпня 1854 року за № 6371, де містяться відомості про діяльність архімандрита Київського Синайського монастиря Хрисанфа та його добрі вчинки, зокрема будівництво грецьких монастирів у Києві та Ніжині.

Про будівництво монастирських споруд розповідає документ

№ 53 – “Лист-відповідь настоятеля Синайського монастиря”, який стосується вирішення питання влаштування у СМК необхідних п’яти келій, будинку для архімандрита та дзвінниці, пояснюються причини, згідно з якими не є можливим перевести Київський Синайський монастир св. Катерини до м. Ніжина. З’ясовується, що пропозицію щодо переведення Київського Синайського монастиря висував перед Св. Синодом митрополит Київський, який просив згоди патріарха Константина на перехід із Києва метохі Синайського монастиря св. Катерини до м. Ніжина.

Щодо питання земельної власності СМК за межами власне Синайського півострова, то документ № 38 – “Копія листа” дає можливість стверджувати те, що у 1709 р. у м. Сандоріні у власність СМК була передана церква.

Судові документи, зокрема позиви, мають велике джерелознавче значення. Так, документ № 14 – “Лист обґрунтування позиву” містить інформацію про засоби повернення СМК втрачених володінь, розкриває права архімандрита, який може діяти лише разом із братією СМК, а укласти “сам собою” угоди не може, тому всі питання повинен узгоджувати із Синайською Общиною.

За допомогою епістолярних документів є можливість частково поперсонально простежити осіб, які відшкодовували певні кошти та церковні речі на користь СМК. Документ № 22 – “Лист до архімандрита Іокима” репрезентує собою лист за підписом київського митрополита Євгенія. Автор листа говорить про те, що він хотів би надіслати ікону “Успіння”, вишиту бісером, але не знає, яку бажав би мати архімандрит – велику чи малу. У документі № 36 – зверненні до Миколи Даниловича говориться про раку для решток Св. Катерини. Автор листа зазначає точні розміри, які повинна мати рака. Лист завірений підписом архімандрита Макарія. У документі № 34 – “Листі до отця Віталія ризника” від 14 липня 1865 р. повідомляється, що автор разом з міщанкою м. Сімбірськ Натальєю Антонівною Члорновою жертвують корону для решток Св. Катерини, посуд для церкви, ложечку, дві тарілочки та кредитний квиток на 10 крб.

Отже, слід відзначити, що “російські” папки є лише частиною архівних документів СМК, що стосуються історії церкви в Україні. Вони відображають його діяльність переважно у ХІХ ст. Архів формувався безпосередньо ченцями СМК, тому визначеної системи чи принципу, згідно з яким документи були накопичені, а в по-

дальшому розкладені за папками та пронумеровані, простежити майже неможливо. Відсутність фахівців-архівістів на момент упорядкування архіву стало причиною того, що “справи” в архіві СМК є несистематизованими, відсутні каталоги та описи, тому скласти повне уявлення про склад і зміст документів неможливо. До так званих “російськомовних” віднесені як кириличні тексти, так і ті, мова яких була незрозумілою упоряднику (в тому числі – французька, румунська, англійська, португальська, іспанська). Нумерація документів також не уніфікована, що призвело до великих розбіжностей у нумерованій та фізичній кількості документів архіву СМК.

Архівні документи СМК – це важливі джерела з історії церкви в Україні, тому його архів потребує подальших ґрунтовних досліджень, що є аргументом для проведення майбутніх експедицій.

¹ *Архимандрит Порфирий*. Путешествие по святой земле // Журн. М-ва нар. просвещения.– 1889.– Ч. 60, отд. 2.– С. 167.

² Найчастіше в історіографії зустрічається назва не Синайський, а грецький монастир.

³ *Похилевич Л.* Монастыри и церкви г. Киева : Прил. и нынешние их состояние и средства содержания приходов.– К., 1865.– С. 185.

⁴ *Петров Н. И.* Греческий Екатерининский монастырь в Киеве // Тр. Киев. духовной акад.– 1896.– Т. 1.– С. 55–112.

⁵ *Чернухін Є.К.* Книжкова спадщина греків України (Монастир св. Катерини в Києві) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998.– Вип. 4. – С. 262–280; Грецькі актові документи і листи з фондів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського АН УРСР. : Кат. рукописів XVI–XIX ст. / Уклад. К.Є. Чернухін.– К., 1991; *Чернухін Є.* Грецька рукописна спадщина в Києві : Історіографія та огляд матеріалів IV–XX ст.– К., 2002. – 326 с.